

Az egységben látás makacs igénye

MÁRKUS BÉLA: NEM DOLGUNK FELEDNI

A kilencvenes évek magyar irodalma a kritika „válságának” hangoztatásától volt hangos. Ebben a beállításban – hiányai, mulasztásai okán – kérdőre vonható a befogadás irodalmunk állapota, illetve az iránta való érdeklődés visszaszorulása miatt. A kritika „válsága” e nézőpontból a kritikusok válsága. A kritikusok ezek szerint nem a kellő felkészültséggel vizsgálják a legújabb alkotói törekvéseket, nézőpontjuk, elemző módszerük, irodalomfelfogásuk elavult. Szakmailag lemaradtak, nem a bölcséleti reflexió irányítja munkálkodásukat. Értekező nyelvükből hiányzik a legfrissebb irodalomelméleti belátások beépítése, képtelenek saját normarendszerük kiigazítására, beszédük alapvető ellentmondásosságának, illetve következetlenségének felülvizsgálatára. Az anakronisztikus pozíció anakronisztikus irodalmi gyakorlatot teremt: idejét múlt szerepeket közvetítenek az olvasóknak (akik még maradtak), s ők továbbra is idejét múlt funkciókat várnak el a magyar literatúrától. A hazai kulturális praxis ismételen lemaradt a nyugati mintaképektől, a provincializmus jeges fuvallata járja be kietlen szellemi pusztaságunkat. Valahogy így fest elnagyolva (persze, persze...) a bizonyítvány, melyet a teória képviselői állítanak ki sajnálkozó fejcsóválások közepette. S el kell fogadnunk, bizonyos mértékben helytálló ez az értékelés. A kulturális gyakorlathoz kötődő irodalomkritika alulteljesítése – tisztelet a kivételnek – inkább csak szépíthető tény: a nyelvfilozófiai alapozású, szövegközpontú teoretikus irodalomszemlélettel nem tudott mit kezdeni. Leginkább utóvédharcokban merült ki az ereje. Megfigyelhető az elmélettől való menekülés, a megvertségtudat, az intellektuális kisebbségérzés e tábor „lakói” között. Újra és újra a magyar irodalom egysége melletti kiállás visszhangzik minden felől, ugyanakkor szükséges némi naivitás ahhoz, hogy ezt a tért valaki komolyan vegye. Az egység illúziója természetesen nem egy sohasem volt homogén egyszínűség vágyalmát jelenti, hanem az eltérő ízlések és alkotói törekvések komplementaritását a nemzeti művelődésben. A közelmúlt eseménye, a Frankfurti Könyvvásáron való magyar részvétel körül kirobbant szélsőséges polémia (azaz: mi is a reprezentatív magyar irodalom) nyilvánvalóvá tette azt, amit már mindenki tudott: olyan kulturális szakadás következett be a literatúránkat körül vevő szellemi életben, amely az elkövetkező évtizedekre is meghatározóan fogja rányomni bélyegét.

A megosztottságnak számos aspektusa van, most emeljünk ki egyet, a nemzeti művelődés és az illetékes szaktudomány viszonyát. A kilencvenes években meghonosodott irodalommagyarázó iskolák képviselői olyan szakértői kultúra hordozóiként láttatják ma-

Teleszkóp sorozat 17.
Pomáz, 2000
192 oldal, 900 Ft

gukat, akik tevékenységükkel feloldhatatlan ellentmondásokat tudatosítanak az anyanyelvi művelődésben. Beszédhelyzetük annak a nietzscheánus szakembernek a pozíciója, aki a nyugati világ kultúrájának válságát már egy visszatekintő pozícióból szemléli. Az utániség állapotában van, véleménye már egy új korszak hangja. Nem oldotta meg a modernség problémáit, hanem leváltotta őket. A világ nyelvi létmódjának kérdéshalmaza egészen más természetű létszemléletet és kultúrafelfogást hordoz magában. Erről a magaslatról közelítve a nemzeti keretek közötti művelődés mint a konszenzus, a közös azonosság tudat hordozója érvénytelenné válik. Helyére a régi, meghaladott, illetve az új, magasabb rendű nézetek konfliktusa kerül. A nemzeti kultúra önértékét veszti: nem természetes közege vagy idealizációja, esetleg célja többé a művészi alkotásnak, inkább csak (anyanyelvi) terepe. A nemzeti kultúra önképe is változik: a plurális sokszínűséget a tekintélyelvű hierarchikus megosztás cseréli fel. A kritika funkciója immár nem a közvetítés, a párbeszéd, hanem a beavatás, a képviselő, illetve az elhatárolódás.

Miért volt szükség erre a bevezetőre? Nos azért, mert a gondolatrendszerek különbözősége minden értékállítást kényszerű magyarázatra szorít. Ha dicsőően szólunk egy-egy szellemi teljesítményről, érdemes hozzátennünk, hogy az inneniség vagy az utániség pozíciójából fejtjük ki véleményünket. (Ha ezt elmulasztanánk, mások valószínűleg úgy is megteszik ezt.) A normarendszerek oly mértékben eltérnek egymástól – sokszor a másik tagadásának tűnnek föl –, hogy ami az egyik oldalról figyelemre méltónak látszik, az a másikról teljesen közömbös lehet. Innen már csak egy lépés, hogy a szembenálló felfogások által felmutatott értékek szembe is kerüljenek egymással, viszonyuk kizárólagos lehessen. Így az azonosulás egyben elhatárolódást is kifejezhet. S mivel az önkép magától értetődően magában hordozhatja az elkülönülést, nélküle akár lehetetlenné is válhat egy adott minőség melletti kiállítás. A kultúra gyakorlata a disszenzus elvére épülhet. A nemzeti művelődés paradox újragondolása hallgatólagosan tudomásul veszi azt a képtelen situációt, melyben az egyetértés, a közösségi tudat az anyanyelvi kötöttségeken kívül nem ismer más koherens erőt – a másikat negligáló állásfoglalást annál inkább. A nemzeti jelző immár nem a konszenzust, a sorsközösségi vállalást jeleníti meg, hanem egy elfoglalt hatalmi pozíció előnyeinek érvényesítését takarja el jótékonyan. A kulturális tradíció azonosító jele a konfliktusos hagyományválasztás lesz. A nemzeti kultúra az egymással szemben álló töredékek, részek állandóság nélküli, folytonos újakezdését, kiemelését viszi színre. Az összetartó erő sajátos módon éppen a másik tagadására épülő viszony lehet: a részek azért tartoznak össze, mert egymással szemben fogalmazódnak meg.

Márkus Béla irodalomértelmezői teljesítményét mégis a magyar irodalom „együttlátásának” makacs igénye formálja. Ezzel a megállapítással – sajnos – mégsem érvénytelenítettem a bevezető gondolatmenetet, mert egyrészt a fenti tapasztalat nem hordozza magában a másként lehetetlen végső belátását, (sőt!), másrészt a Debreceni Egyetem tanára egyike azon mértékadó személyeknek, akiknek kritikai munkálkodása megteremti az esélyt a konszenzusos értékállítás – soha el nem avuló elvárásának – jogaiba való visszahelyezésére. A *Nem dolgunk feledni* című szemlélő gyűjteménye egyik állomása kortárs irodalmunkat szisztematikusan felmérő szándékának. (Bizonyára van ilyen ambíciója...) S mielőtt a recensens tevékenysége nagyító alá kerülne, szükségét látom egy újabb gondolatkörnek, amely a kritikusi szerep vállalhatóságát érinti. Szólni kell erről, hiszen Magyarországon irodalomtudós, -történész, elméleti szakember, illetve kritikus tradicionálisan mást jelent. Az utóbbin többnyire – literatúránk „túlvál-

lalo” karakterétől aligha elválaszthatóan – bizonyos fajta „szolgáló” jelleget értettek, mely szerint a kritika másodlagos értékű, népszerűsítő, közvetítő szerepet kell, hogy ellásson. A kritikus inkább csak mint moderátor működhetett, akinek egyik legfontosabb feladata volt a szerző kiválóságának tudatosítása a közvéleményben. Mára ez az egyoldalú nézet persze a múlté (még ha az alkotók között újra és újra felüti fejét), és napjainkra mintha száznyolcvan fokos fordulatot vett volna a helyzet. A hagyományos közvetítő szerep specializálódott, az értékelés többé-kevésbé a tudományos önreprezentáció mögé szorult. Az irodalom értelmezése bizonyos megvilágításokban egyetemleges retorikai magyarázattá avanszált, amely messze túl mutat az esztétika modernségben elfoglalt pozícióján. Az értelmezés olyannyira önelvűvé vált, hogy az időnként és esetenként jól érezhetően a vizsgálati módszerhez választja ki a megfelelő szöveget. A mű néha csak mint egy interpretációs módszer illusztrációja kap szerepet. Ennek megfelelően a tudományos elismerésre vágyó szakember többé nem kritikát ír – azaz a mű ismertetése, értékelése a múlté –, a mű eszköze (de nem elengedhetetlen feltétele) a tudományos apparátus működtetésének. A napi irodalmi gyakorlat számára szánt kritikairás másodlagos tevékenységgé vált (már megint...), melyben az ismeretelméleti belátások megtárgyalása és az ebből származó elemzési módszerek érvényesítési lehetősége korlátozott. Az elméleti reflexió, illetve a kulturális praxis világi mintha külön utakon járnának. Az eltérő célú értekező irodalmak nyelvhasználatainak, szótárainak összevetése után a kételkedők számára is nyilvánvalóvá válik az őket elválasztó távolság.

S ha már a nyelvhasználatról beszéltem, szembetűnő sajátossága Márkus Béla értekezéseinek, hogy a szerző verbális karaktere a nyelv közvetítő szerepét állítja a középpontba. Arról a triviális elvárásról van szó, amely a közérthetőség maximájából származik – s amennyire banális igény ez, már-már annyira csodálatra méltónak tűnik föl az irodalomról szóló megnyilatkozások kapcsán. A tudományos önreprezentáció hibás felfogásából származik az a mentalitás, amely a szaknyelv áthatolhatatlan falait építi föl maga köré, a tudás megosztásának (azért mégis csak elvárható) imperatívuszán nem törődöm módon átlépve. A kritikának – legalábbis annak a kritika nyelvének, amely a kulturális párbeszéd részének tekinti magát, *horribile dictu*, nem kell következetesen „szakmainak” lennie. A közvetítő szerep feltételezi, hogy szótárát – az érthetőség és az egyetértés idealizációjának fenntartásával – meghatározóan az uralkodó kulturális dialógusból alakítsa ki. A beszédnek ebben az esetben sokkal inkább a konszenzus és nem a világnézeti távolságot megjelenítő elkülönülés irányába illik hatnia. Márkusnál ennek szellemében a nyelv mindenekelőtt médium, olyan igényesen formált, szakmailag megalapozott beszéd, amely abban az értelemben mindenképpen „átlátható”, hogy kategóriáit a művelődési gyakorlat *sensus communis*ából meríti. Azért lehet „érthető” ez a nyelv, mert kijelentései, állításai a mindennapok irodalmi párbeszédében használatosak, illokúciós erővel bírnak.

A kötet címválasztása az értékőrző, hagyományozó arculatot hangsúlyozza. Mind ez nagyon is helyén való abban az irodalmi diskurzusban, amely a hagyományok elválasztottságát, alá-fölérendeltségi viszonyát feltételezi. Márkus Béla egyik profilja valóban egy konzervatív gondolkodó nemes arcélét rajzolja meg. A másik oldalról viszont a friss hangok, az új törekvések felé nyitott, érdeklődő arculatát figyelhetjük. A széles látószög igényét jelzi a könyv ciklikus, műfaji, nemzedéki alapú felosztása is: csoportosította a vers-, a vegyes műfajú, illetve a fiatal és az idősebb prózaírói termés szemlélést. A kilencvenes évek magyar irodalmának hosszmeteszében egyben rész-

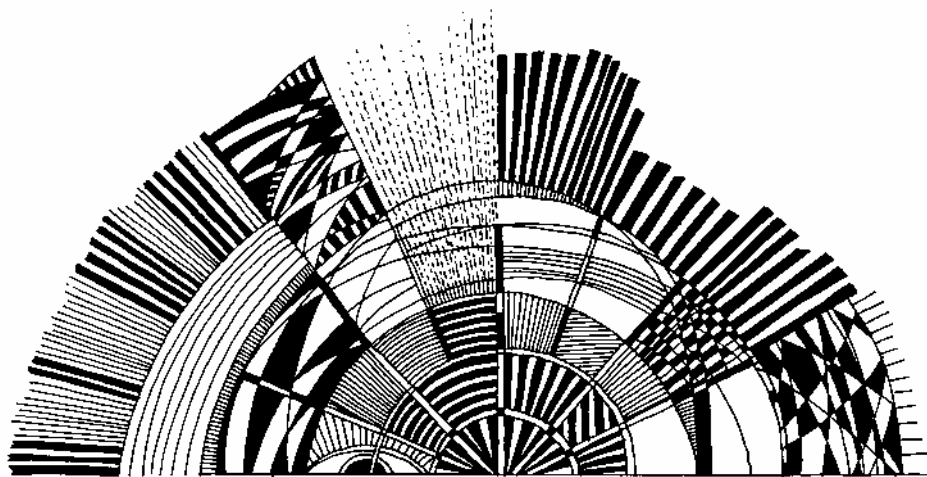
területeinek keresztmetszetét is nyújtja Ágh Istvántól Borbély Szilárdig, Rott Józseftől Lázár Ervinig. Márkus úgy kezeli az anyagot, hogy következetesen érvényesíti a vállalt közvetítői szerepet. A kortárs alkotókat, tendenciákat igyekszik tágabb művelődéstörténeti kontextusból – kitekintéssel a jelen irodalmi, kulturális párbeszédére –, illetve – mikor ennek szükségét látja – a szerző személyének rövid bemutatásával is megismertetni. Régi, „békebeli” vonása a kritikusi magatartásnak, hogy tartalmilag is bemutatja a tárgyalt művet. Törekszik arra, hogy a literatúra hármassá alakuljon, a szerző-mű-befogadás egységének harmonikus összhangját teremtsen meg, lehetőleg mindhárom aspektus fontosságának megőrzésével. Gondot fordít arra, hogy az aktuális termést az életmű egészében is elhelyezze. Az értékelő alkalmazott tudományt művel, azaz nála a teória eszköz, és nem cél. Annyit mutat meg a szakmai aspektusból, amennyi fontos abból a célból, hogy az alkotói karaktert, a mű lényegi sajátosságait feltárhassa. Márkus valóban dialógust folytat a szövegekkel. Írásainak talán éppen ezért van egy sajátos epikus vonulatuk, mert nyomon követhető rajtuk az élményi befogadás folyamata: az értelmező és a mű párbeszéde.

Márkus Béla olyan kritikus, aki kritizál. Ez a látszólag magától értetődő kijelentés nyugodtan elkönnyelhető dicséretként, hiszen visszatérő tapasztalat, hogy az irodalomkritikát sokszor a szerzők egymásról írott apológiái helyettesítik. E kölcsönös „jószoigát” egyrésztől hálás dolog, más irányból viszont aligha segíti elő irodalmunk önképének egészséges alakulását. A „good will” Márkusból sem hiányzik, azonban ő komolyan veszi, hogy normát állítson az elemzett mű elé, hiszen ennek hiányában aligha beszélhetünk kritikairásról. Bírálata kettős alapozásúnak mondható: megtalálható benne egy szűkebb szakmai szempontú ítéletalkotás, illetve megragadható szövegeiben a felfogásbeli szempont érvényesítése is. Az előbbi nyelvhelyességi, poétikai, írástechnikai kérdéseket elemez, az utóbbi a jelentés problematikája körüli vizsgálat körébe sorolható. A megértés-közvetítés vállálásában mindkét közelítési módnak nélkülözhetetlen szerepe van. Míg a fogalompár első tagja az interpretáció technikai feltételét jelenti, a második az esztétikai tapasztalat közölhetőségéhez tartozik. Márkus Béla kritikusi attitűdjé határozott, mégis plasztikus. Alapállása világos, ám idomul a nagytól alá vett alkotások poétikai-szemléleti sajátosságaihoz. Elvárásrendszerét igazítja a műhöz, s nem fordítva. Ez megakadályozza abban, hogy előítéleteit kérje számon a szövegen. Hozzáállását Dávidházi Péter Arany-könyvében kifejtett kategorizálásához lehetne kapcsolni: feltehetően erre a módszerre gondolt a tudós, amikor az „értékelő normaképzés” terminusát bevezette. A márkusi szemléleti alap a normák folytonosságának szükségszerűségét vallja. A magyar irodalomnak a nemzeti művelődésben korábban elfoglalt központi pozíciója visszaszerzésében érdekelt. Irodalmunkat olyan identitásszervező, a történelmi emlékezetet megőrző, nyelvfenntartó, kultúra-teremtő létérdekű cselekvési formának tartja, amelynek nemcsak egyéni, hanem közösségi kötődései is fontosak. Ezért utasítja el az írói felszínességet, az üres manírokat (például a nyelvi fantázia dicsérete mellett Ficsku Pálnál), az alkotói narcizmus jeleit (Temesi Ferencnél), figyelmeztet a nyelvi botlásokra és közhelyekre, ezért írja egy fiatal szerző (Ménés Attila) kapcsán, hogy a „mesemondás tétje, kockázata valahogy hiányzik”, tehát az írás felelősségét is felveti. Ugyanakkor idegen tőle az olcsó népszerűséget ígérő szélsőséges vagdalkozás, a gúnyos odamondogatás, a pamfletírói hevület. Márkus iróniája szelíd, alig észre vehető – csak egy példa: „A mai ifjú prózaírók szeretik egymást.” (Fragó Ferenc kapcsán) –, annál inkább pontos és tartalmas. Része lehet e vonásnak is abban, hogy írásai nyitottak. Óvakodik attól, hogy ráerőltesse véleményét

nyét az olvasóra, meglátásával a megértést kívánja elősegíteni, ennek következtében nincs egyetlen olyan értékelés sem, amely egyoldalúan elítélő lenne. Ha egy szöveg kapcsán kevesebb a mondanivalója, akkor megelégszik az ismertetéssel (Bihari Sándor: *Borjúlánc*), ami önmagában is értékmérő lehet, ha felkelti érdeklődését a könyv, nagy ívű, egy kis művelődéstörténeti-bölcseleti továbbképzésben is részeltető elemzéseket ad (Oravecz Imre: *Halászóember*; Závada Pál: *Jadviga párnája*). A lélektan iránti vonzódását bizonyítja a memoár-irodalom empátiával teli tárgyalása (Páskándi Géza, Gábor Miklós, Nagy Gáspár).

Végezetül érdemes arról is szólni, hogy egy-egy kritikagyűjtemény irodalmunk aktuálisan kiválasztott szeletét tárja a közönség elé. A kilencvenes évek magyar irodalmának Márkus Béla által felvázolt áttekintése színes, gondolatgazdag képet fest. Azt sugallja, hogy érdemes kalandozni ebben a világban, vagyis teljesíti a népszerűsítés, tévesen, sokdrangúnak vélt feladatát is. Mindazonáltal szeretnék emlékeztetni arra, hogy véletlenül se felejtjük el, az irodalmi határfolyamat nélkülözhetetlen eleme a befogadó: az ő mindenkori értelmezésében létezik az irodalom. Olyan társasjáték ez, amely a dialógusra, az eszmecserére épül. Irodalmunk jelentőségének megőrzéséhez szükséges – mint esetünkben – a jó kritikus is!

Papp Endre

KASS Eszter 2001